

UNIVERZITA KARLOVA
EVANGELICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA

Bakalářská práce

**Vývoj řeči u dítěte s Downovým
syndromem s podporou alternativní
komunikace**

Anežka Gusarova

Katedra: Katedra pastorační a sociální práce

Vedoucí práce: Mgr. Marie Ortová

Studijní program: B7508 Sociální práce

Studijní obor: Pastorační a sociální práce

Rok odevzdání: 2022

Praha 2022

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem Vývoj řeči u dítěte s Downovým syndromem s podporou alternativní komunikace napsala samostatně a výhradně s použitím uvedených pramenů.

V Praze dne 30.4.2022

Gusarova Anežka

Anotace

Bakalářská práce „*Vývoj řeči u dítěte s Downovým syndromem s podporou alternativní komunikace*“ zkoumá vývoj řeči u dítěte s Downovým syndromem ve věkovém rozmezí od dvou do pěti let věku a uvádí důvody, proč je řečový vývoj u těchto dětí téměř vždy problematický. Na základě příkladu dobré praxe s jednou z metod alternativní komunikace, konkrétně se znakem do řeči, se snaží práce nastínit důvody, proč jsou manuální znaky a alternativní formy komunikace, které je využívají, vhodnou metodou pro rozvoj komunikace a řeči u dětí s Downovým syndromem. V teoretické části se práce zaměřuje na jednotlivá období řečového vývoje u dítěte s tímto syndromem, dále na alternativní komunikaci a metody, které používají manuální znaky. Detailněji se pak snaží přiblížit metodu znak do řeči. V praktické části bakalářská práce popisuje příklad praxe osobní asistence, práci s alternativní formou komunikace, a řečový vývoj u dívky s Downovým syndromem.

Klíčová slova

Vývoj řeči, Snížené komunikační schopnosti, Downův syndrom, Alternativní komunikace, Manuální znaky, Znak do řeči

Summary

Bachelor's thesis „*Speech development in children with Down syndrome supported by alternative communication methods*“ researches speech development in children with Down syndrome between two and five years of age and states the reasons why is speech development in these children almost always problematic. Based on example of good practice of using one of the alternative communication methods, namely „Znak do řeči (eng. Sign in speech)“, the thesis tries to outline the reasons why are manual signs and alternative forms of communication that use them, suitable methods for communication and speech development in children with Down syndrome. The theoretical part of the thesis focuses on specific periods of speech development in children with this syndrome, next on alternative communication and methods that use manual signs. The practical part of the thesis describes an example of experience with personal assistance, working with an alternative form of communication, and speech development in a girl with Down syndrome.

Keywords

Speech development, Reduced communication abilities, Down syndrome, Alternative communication methods, Manual Signs, Sign in speech

Poděkování

Děkuji vedoucí své práce, Mgr. Marii Ortové za ochotu a rady, své rodině za trpělivost a Kristince, se kterou jsem měla možnost prožít spoustu zábavy při objevování nových věcí.

Obsah

Úvod	10
1. Downův syndrom a charakteristika	12
2. Vývoj dítěte s Downovým syndromem	15
2.1 Motorický vývoj	16
2.2 Osobnostní a sociální vývoj	17
2.3 Kognitivní vývoj	19
3. Vývoj řeči	20
3.1 Vývoj řeči u dítěte bez postižení	22
3.2 Vývoj řeči u dítěte s Downovým syndromem	24
3.2.1. Vývoj jazyka a řeči dítěte s DS ve dvou letech	25
3.2.2 Vývoj jazyka a řeči dítěte s DS ve třech letech	26
3.2.3 Vývoj jazyka a řeči u předškolního dítěte s DS	27
4. Alternativní komunikace	28
4.1 Proč zvolit alternativní komunikaci?	29
4.2 Totální komunikace	30
4.3 Metody alternativní komunikace bez pomůcek, které lze využít u dětí s DS	31
5. Znak do řeči	34
5.1 Proč má metoda znak do řeči pozitivní výsledky?	35
5.2 Proč je znak do řeči vhodný právě pro děti s DS?	36
5.3 V čem se liší znak do řeči od znakového jazyka neslyšících?	37
5.4 Stádia osvojování metody znaku do řeči u dětí s DS	38
6. Praxe osobní asistentky	39
6.1 Vývoj řeči	39
6.2 Vývoj motorický, kognitivní, sociální a osobnostní	40
6.3 Použití alternativní komunikace v práci s dítětem s DS a znak do řeči ..	41

6.4 Šest stádií osvojení metody znaku do řeči.....	42
6.5 V čem byla metoda znaku do řeči úspěšná.....	43
ZÁVĚR.....	44
Seznam literatury.....	46

Úvod

Ve své bakalářské práci představím téma týkající se komunikace. Ráda bych se zaměřila na komunikační metodu znak do řeči, která patří k alternativním formám komunikace a nejčastěji se používá u dětí s mentálním, či kombinovaným postižením. I já bych se v práci zaměřila na využití této metody u dítěte s mentálním postižením a ukázala tak příklad dobré praxe, který jsem prožila jako osobní asistentka dívky s Downovým syndromem.

Měla jsem možnost navštěvovat kurzy znakového jazyka a napadlo mne využít znaků při komunikaci s tehdy dvouletou dívkou. Tento způsob komunikace ji zaujal a snažila se znaky po mně opakovat. Tehdy jsem netušila, že tato komunikační metoda existuje a u dětí s tímto syndromem je i často používána. Začala jsem se o téma více zajímat a znak do řeči v naší vzájemné komunikaci více a úspěšně zapojovat.

Jako osobní asistentka jsem působila tři roky. Když jsem s dívkou začala pracovat, byly jí dva roky a práci s ní jsem ukončila v jejích pěti letech. V teoretické části práce se proto chci zaměřit na oblast vývoje řeči u dětí s Downovým syndromem právě v tomto věkovém rozmezí, se kterým mám zkušenost. Ráda bych na srovnání řečového vývoje dítěte s tímto syndromem a dítěte bez postižení ukázala, v jakých oblastech se vývoj řeči opoždí, či liší a z jakých důvodů je u dětí s Downovým syndromem téměř vždy problematický.

Tato bakalářská práce si tedy klade za cíl ukázat, proč jsou manuální znaky a alternativní formy komunikace, které je využívají, dobrou metodou pro rozvoj komunikace a řeči u dětí s Downovým syndromem.

V teoretické části práce stručně zmíním charakteristiku Downova syndromu, do jaké kategorie toto postižení spadá, proč vzniká a jaké oblasti vývoje zasahuje. Primárně se však zaměřím na komunikaci, uvedu srovnání vývoje

řeči dítěte s Downovým syndromem a dítěte bez postižení. Dále se budu také věnovat alternativní komunikaci a detailněji se zaměřím na metodu znaku do řeči. Uvedu, proč právě znak do řeči je dobrou metodou pro budoucí verbální dovednosti u dětí s DS. Teoretickou část práce bych doplnila svými zkušenostmi s komunikací pomocí manuálních znaků a metodou znaku do řeči z praxe osobní asistentky.

Ve své práci bych také chtěla ukázat příklad dobré praxe v hledání cesty k úspěšné komunikaci a zdůraznit, že znakování, či zapojení znaků v komunikaci s dítětem s postižením, neznamená potlačení mluvené řeči, ba naopak, může být v řečovém vývoji velkým pomocníkem.

1. Downův syndrom a charakteristika

V první kapitole stručně uvedu charakteristiku Downova syndromu a přiblížím příčiny jeho vzniku. Downův syndrom se týká nejen oslabení v oblasti mentálních schopností člověka, ale váže se k němu i typická fyziognomie, která má též značný vliv na budoucí komunikační dovednosti dítěte.

Downův syndrom je považován za genetickou náhodu. S tímto syndromem se v České republice narodí přibližně padesát novorozenců každý rok. Toto postižení se vyskytuje celosvětově, ve všech národech, etnikách i sociálně-ekonomických třídách a dosud se nepodařilo najít přesnou příčinu vzniku této genetické odchylky.¹

Downův syndrom spadá mezi syndromy spojené s mentálním postižením a ve většině případů je způsoben trisomií 21. chromozomu. Trisomie 21. chromozomu znamená, že jeden z rodičů předá dítěti z vajíčka, či spermie místo jednoho 21. chromozomu, chromozomy dva.

Mimo trisomii je však ve vzácnějších případech možno setkat se s formami chromozomální aberace, jako mozaika (dítě má méně typických znaků), či translokace (dědičná forma). Tyto formy je důležité rozlišovat, neboť

¹ Down Syndrome CZ: Společnost rodičů a přátel dětí s Downovým syndromem, z. s. *Down Syndrome CZ* [online]. Praha: Společnost rodičů a přátel dětí s Downovým syndromem, 2009 [cit. 2019-03-07]. Dostupné z: <http://www.downsyndrom.cz/zakladni-informace.html>

předpoklad že rodiče budou mít dalšího potomka s tímto syndromem, záleží právě na formě Downova syndromu (dále jen DS), které jejich dítě má.²

Příčinou vzniku tohoto postižení je tedy chromozomální odchylka, která vzniká při buněčném dělení. Dítě narozené s DS má v každé své buňce chromozom navíc. Lidé s tímto postižením se rodí napříč celým světem a dosud není znám jasný důvod, proč trisomie 21. chromozomu vzniká. Nejčastěji se však uvádí spojitost s vyšším věkem matky, či obou rodičů.

Míra mentálního postižení je u lidí s DS vždy individuální, nejčastěji se vyskytuje mentální retardace lehká až střední, výjimku však mohou na jedné straně tvořit případy s těžkou, až hlubokou mentální retardací a na straně druhé případy lidí, kteří mají IQ na hranici normálního pásma.³

Osoby s DS mají také typické fyziognomické znaky. Geny z dodatečného chromozomu č. 21 mohou za odlišný vývoj různých částí těla v prenatálním období. U DS bylo popsáno více jak 120 charakteristických znaků, avšak většinou se jich u dítěte neprojeví víc než šest, či sedm. Mezi typické znaky patří kulatý obličej, menší hlava a také brachycephalia, tedy podstatně plošší zadní část hlavy⁴. Dále bývá potlačena nosní kůstka a děti tak mívají úzké nosní průchody⁵. Výrazným znakem jsou oči zešíkmené mírně vzhůru

² SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádci pro zdraví. ISBN 80-717-8973-9. s. 49

³ PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost : metodická příručka pro rodiče*. Praha: Tech-market, 1997. ISBN 80-861-1415-5. s. 55

⁴ SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádci pro zdraví. s. 41

⁵ PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost : metodická příručka pro rodiče*. Praha: Tech-market, 1997. s. 38

a epikantus neboli kožní řasa, která překrývá vnitřní koutek oka. Končetiny mívají normální tvar, ruce bývají zpravidla široké s krátkými prsty a malíček může být lehce ohnutý směrem k ostatním prstům. Na dlani je zhruba v padesáti procentech případů patrná příčná rýha. Nohy často bývají ploché z důvodu nedostatečně vyvinutých šlach. Lidé s DS bývají menší postavy a často trpí hypotonií neboli ochablým svalovým tonem. To znamená, že mají menší svalovou sílu a zhoršenou svalovou koordinaci. Poměrně časté jsou u dětí s DS i další vrozené vady a autoimunitní onemocnění, mezi které se řadí vrozené vady srdce. Ty se objevují až u jedné třetiny dětí.⁶

Charakteristických znaků pro toto postižení bylo popsáno více jak 120. Nikdy se však neprojeví všechny najednou, naopak se projeví jen velmi malá část z nich. Pokud se zaměříme na specifika fyziognomie související se ztíženou komunikací, lidé s DS mívají zpravidla výrazně zvětšený jazyk a malá ústa, což značně ztěžuje mluvenou komunikaci s okolím. Spolu se zúženými nosními průchody může být pro lidi s tímto syndromem při mluvení náročné i dýchání.

Ač mají lidé s DS mnoho společných znaků a svým zevnějškem jsou si podobní, je dobré nezapomínat, že stejně jako každý jiný člověk, i oni dědí vlastnosti a podobu po svých příbuzných. Každý má jiný temperament, jinou osobnost.

⁶PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost: metodická příručka pro rodiče*. Praha: Tech-market, 1997. s. 42

2. Vývoj dítěte s Downovým syndromem

Dítě je třeba vnímat jako celistvou bytost. Jednotlivé oblasti vývoje spolu totiž velice úzce souvisí. Na to, jak se bude dítě vyvíjet působí mnoho faktorů. Stejně je to i s komunikační dovedností a vývojem řeči. Pokud bychom dítěti nebyli schopni poskytnout dostatečně podnětné prostředí, či by dítě nemělo pevné sociální, rodinné zázemí, šance pro jeho úspěšný (nejen řečový a komunikační) vývoj by klesaly.

Jak moc je tedy odlišný vývoj dítěte s DS oproti dítěti bez postižení? Jak se dítě s DS vyvíjí a jaký vliv to má na jeho budoucí komunikační schopnosti?

Dítě s DS se vyvíjí ve všech složkách, stejně jako dítě bez postižení, tedy jak tělesně, intelektuálně, tak emocionálně. U dítěte s DS se však musí počítat s tím, že jeho vývoj bude probíhat značně pomaleji a v některých fázích vývoje bude potřebovat setrvat déle. Taktéž bude dítěti déle trvat, než se do dané fáze vývoje dostane a bude muset vynaložit mnohem více úsilí než dítě bez postižení.⁷

Vývoj dítěte s DS se tedy především liší tempem, které je u každého dítěte rozdílné. Důležitým krokem je také diagnostika dítěte zaměřená na oblast inteligence, potřeba je zohlednit i vliv prostředí, ve kterém dítě vyrůstá a následně individuální přístup a pomoc ve všech oblastech jeho rozvoje.

⁷ SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádcí pro zdraví. s. 55

Cíl vývoje je totožný pro všechny děti, a to dosáhnout co největší možné míry samostatnosti. Stejně tak je tomu i v oblasti komunikace. Pokud je vývoj řeči opožděn, jak tomu ve většině případů u dětí s DS bývá, je potřeba snahy nalézt společně s dítětem způsob komunikace jiný, alternativní, dokud se postupně společnými silami nedostaneme k první mluvené řeči, či ke snaze dítěte nějakým způsobem komunikovat s okolím.

2.1 Motorický vývoj

S vývojem motoriky je to obdobné. Každé dítě má své vlastní tempo, to platí u dítěte s postižením, i bez něj. Jsou však určité vývojové stupně, kterých by dítě v určitém věku mělo dosáhnout. Ať už je to první samostatné přetočení miminka ze zad na břicho, či první krůčky a chůze zpravidla okolo jednoho roku dítěte.

U dětí s Downovým syndromem se však často vyskytuje centrální svalová hypotonie, tedy nižší svalový tonus a na základě toho i opožděný vývoj hrubé motoriky. Dítě s DS tedy v průměru začíná samo chodit například až okolo druhého roku věku a až ve třech letech je si jisto svou chůzí natolik, že držíme-li ho za ruku, zvládá i chůzi ze schodů.⁸

Jemná motorika souvisí nejen s manipulací pomocí rukou a prstů a procvičování grafomotoriky, ale taktéž se zapojením mimického svalstva a mluvidel, tedy oromotorikou⁹.

⁸ SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádci pro zdraví. s. 69

⁹ BAZALOVÁ, Barbora. *Dítě s mentálním postižením a podpora jeho vývoje*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0693-4. s. 70

Jemná motorika a práce rukou se s dětmi nejlépe cvičí za pomoci hry, tedy při hře se stavebnicí, u oblékání panenek, či navlékáním korálků. Na práci s oromotorikou je však třeba zaměřit se u dětí s DS důkladně, a to zejména z důvodu zvětšeného jazyka a s tím spojených komunikačních potíží.

Okolo druhého až třetího roku, začíná dítě s DS často s nápodobou¹⁰. To je pro jeho další vývoj velkou výhodou, obzvláště pokud má staršího sourozence, který mu může být vzorem, či pokud je integrováno do běžné mateřské školy. Je to výhodou nejen v oblasti nápodoby pohybových, či samoobslužných činností a hry, ale i pro rozvoj jeho mluvené řeči.

Ačkoliv je tedy motorický vývoj u dětí s DS ztížen častým problémem s nižším svalovým tonem, pravidelné cvičení s rodiči, v mateřské škole, nebo s asistentem, velmi pomáhá v jejich motorické zdatnosti i ve snaze začít mluvit. Důležitý je i fakt, že se dítě začlení do kolektivu vrstevníků, či tráví čas se sourozenci, kteří pro něj mohou být další motivací ve snaze se rozvíjet jak pohybově, tak komunikačně.

2.2 Osobnostní a sociální vývoj

Tomu, jakou bude dítě osobností, vděčí zejména dědičným predispozicím a temperamentu, velkou úlohu však hraje i míra mentálního postižení a vliv prostředí, ve kterém vyrůstá.

Vliv na celkový rozvoj dítěte, tedy i na rozvoj řečový, má z významné části právě sociální prostředí, do kterého se dítě s postižením narodí. To znamená rodinné prostředí, které ho přijímá, dává mu lásku a podporu. Zároveň sem

¹⁰ SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádcí pro zdraví. s. 70

však také patří prostředí, ve kterém se dítě denně pohybuje, tedy i předškolní zařízení a kolektiv vrstevníků. Důležitou roli hraje i vztah s učitelem a jeho citlivý přístup a vedení.

Pokud bychom se zaměřily na podporu vývoje v domácím prostředí, dítě s DS lze doma rozvíjet velkým množstvím aktivit. Týká se to z velké části právě vývoje řeči. Když s dítětem budeme hovořit, vyprávět mu příběhy a vysvětlovat určité souvislosti, to vše bude rozvíjet jeho řečové schopnosti.¹¹ K nácvikům komunikace lze doma přiřadit i spoustu dalších pomůcek z oblasti alternativních forem komunikace. Může to být právě podpora manuálními znaky, nebo také piktogramy, či fotografiemi. Fantazii se meze nekladou.

Při práci s dítětem s postižením je také dobré nezapomínat na důležitost prožití úspěchu. Zvláště to platí právě u dítěte s lehkým mentálním postižením, které si je schopno svůj handicap více uvědomovat. S tím souvisí i podpora a napomáhání v samostatnosti, která je podstatným cílem vývoje.¹² Nácvik samostatných činností bychom tedy měli činit tak, aby úkoly byly snadno dosažitelné a v dítěti tak mohlo růst zdravé sebevědomí. V opačném případě by se mohla dostavit frustrace a odmítavost vůči dalšímu nácviku.

V sociální oblasti by tedy požadavky kladené na dítě měly odpovídat jeho mentální úrovni. Největší důraz by však měl být zaměřen na nácvik a vytváření sociálních návyků, a právě na onu podporu samostatnosti.¹³

¹¹ PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost : metodická příručka pro rodiče*. Praha: Tech-market, 1997. s. 103

¹² PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost : metodická příručka pro rodiče*. Praha: Tech-market, 1997. s. 103

¹³ BAZALOVÁ, Barbora. *Dítě s mentálním postižením a podpora jeho vývoje*. Praha: Portál, 2014. s. 77

2.3 Kognitivní vývoj

Kognitivní funkce v sobě zahrnují myšlení, také vnímání, paměť, pozornost, logické uvažování, nabyté vědomosti a úroveň abstrakce. Někteří autoři sem však řadí také vizuomotoriku, grafomotoriku, ale i sluchové a zrakové vnímání a řeč. Lidé s mentálním postižením mají však v celé této oblasti značné oslabení.¹⁴

Ucelenější představu o předmětech získává dítě s DS na konci druhého roku života. Dítě může například trénovat vkládání kulatých předmětů do kulatých otvorů a učit se tvary. V tomto věku dítě čím dál tím lépe chápe, že skryté předměty nepřestávají existovat a aktivně je hledá (například zabalené bonbony). Jasněji si také uvědomuje souvislost mezi činností a následkem. V předškolním věku už je dítě schopno jednat a řešit úkoly s větší jistotou a nespolehat se pouze na metodu pokus-omyl.¹⁵

Člověk se vyvíjí stálým učením nového, a proto u dětí s DS hodně záleží na trpělivém a opakovaném nácviku jednotlivých dovedností a nabízení podnětů a informací přizpůsobených jejich tempu.

¹⁴ BAZALOVÁ, Barbora. *Dítě s mentálním postižením a podpora jeho vývoje*. Praha: Portál, 2014. s. 63

¹⁵ SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádcí pro zdraví. s. 68

3. Vývoj řeči

Jak se řeč u dítěte s Downovým syndromem vyvíjí? Jakým tempem a proč je vývoj řeči téměř vždy problematický? V této kapitole chci nastínit, v jakých oblastech se dítě s DS opoždí oproti běžnému vývoji řeči ve věku 2 až 5 let a zacílit tak na jeho problémové oblasti. Dále se chci zaměřit na okolnosti, které mají na vývoj řeči u dětí s tímto postižením vliv a nastínit proč je pro děti s tímto postižením dobré využít pro budoucí řečový rozvoj manuálních znaků.

Nejprve je třeba vymezit, jaký je rozdíl mezi termíny jazyk a řeč. Termínem jazyk můžeme označit souhrn sdělovacích prostředků používaných v určité společenské skupině, například ve skupině sociální, dále v určité menšině, či národě. Pojmeme řeč pak rozumíme schopnost užívat verbální i neverbální jazykové prostředky v komunikaci a interakci.¹⁶

Děti s DS mají potíže s osvojením řeči, neboť se jedná o značně složitý proces. Opožděný vývoj řeči je pro děti s postižením charakteristický a u dětí s DS je osvojení řeči o to komplikovanější, že příčin může být celá řada, nejen problém mentálního opoždění. Patří sem například porucha sluchového vnímání, problémy s motorikou jazyka, úst a užívání nosní dutiny, celkově správné dýchání, problémy s posloupností hlásek a slov a taktéž snížená schopnost komunikace i z důvodu, že jejich fyzický zjev je spojován s mentální retardací.¹⁷

¹⁶ SLOWÍK, Josef. *Speciální pedagogika*. Praha: Grada, 2007. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-1733-3. s. 85

¹⁷ PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost: metodická příručka pro rodiče*. Praha: Tech-market, 1997. s. 111

U dětí s DS je z důvodu zvětšeného jazyka často využívána metoda orofaciální regulační terapie. Tato terapie byla vyvinuta speciálně pro děti s DS a má pozitivní vliv na správnou orientaci i polohování jazyka v ústech, také na sání, polykání a funkci žvýkacího svalstva. Zejména ale také stimuluje správné dýchání, které je důležité pro rozvoj řeči a celkový psychomotorický vývoj. Orofaciální regulační terapie je tedy výborným základem pro navazující logopedickou činnost.¹⁸

Řečový vývoj u dětí s postižením se dá v některých případech úspěšně podpořit nejen orofaciální regulační terapií, ale i řadou technik z oblasti alternativní komunikace. U dítěte s DS je dle mých zkušeností důležité zaměřit se na kreativitu při vzájemném dorozumívání. Využít můžeme například oblíbené hračky, písničky, či pohádky. Dobré je zapojit do učení i pohybovou složku. Dříve než děti začínají užívat mluvené slovo, používají ke komunikaci ruce. Malé dítě natahuje ručičky k mamince, později umí zamávat, učí se paci-paci-pacičky, umí dát ručičky nahoru, když maminka řekne: „Jak jsi veliký?“. Můžeme tedy říci, že gesta, pohyby rukou a samozřejmě i mimika jsou předstupněm mluvené komunikace. Proto je dobré postupovat v začátcích komunikace od nejjednodušších a pro dítě nejpřirozenějších základů.

¹⁸ Down Syndrome CZ: Společnost rodičů a přátel dětí s Downovým syndromem, z. s. *Down Syndrome CZ* [online]. Praha: Společnost rodičů a přátel dětí s Downovým syndromem, 2009 [cit. 2019-03-07]. Dostupné z: <http://www.downsyndrom.cz/zakladni-informace.html>

3.1 Vývoj řeči u dítěte bez postižení

Děti jsou okolo dvou let obvykle schopny již úspěšně, často i ve větách komunikovat s dospělým, to je za tak krátký čas poměrně úctyhodný výkon.

Komunikace však není pouze mluvená řeč. Ke složkám komunikace patří také porozumění řeči, nonverbální komunikace, obsah sdělení, gramatická stránka řeči a srozumitelnost.¹⁹ Všechny tyto složky se samozřejmě vyvíjí postupně, s věkem dítěte.

Ve dvou letech dítě mluví obvykle již ve větách, samozřejmě jednoduchých a neobratných (např. „Udělaló bÁC, do vody, bum padlo“), slovosled je ještě poněkud přeházený, děti často používají citoslovce. Gramatické tvary si dítě tvoří analogicky na základě podobnosti²⁰ (například: „uvidíme se s dědečkem a babičkem“).

Mezi druhým a třetím rokem se řeč vyvíjí poměrně rychlým tempem, dítě se v mluvení znatelně zlepšuje, jeho slovní zásoba sílí. Je uváděno, že chlapci často začínají s mluvením později, než dívky²¹. Celkově mohou být u stejně starých dětí značné rozdíly ve vývoji řeči, a to nejen v začátcích mluvení, ale také v míře slovní zásoby a zejména ve schopnosti správně vyslovovat.

Jako první děti začínají používat hlásky, které se tvoří pomocí rtů (P, B, M). Většinou dětem nedělají problém ani hlásky T a D, které často po nějakou dobu nahrazují souhlásky K a G (například místo kolečko-*tolečto*). Do tří let věku

¹⁹ PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost: metodická příručka pro rodiče*. Praha: Tech-market, 1997. s. 112

²⁰ KUTÁLKOVÁ, Dana. *Vývoj dětské řeči krok za krokem*. Praha: Grada, 2005. Pro rodiče. ISBN 80-247-1026-9. s. 12

²¹ KUTÁLKOVÁ, Dana. *Vývoj dětské řeči krok za krokem*. Praha: Grada, 2005. Pro rodiče. ISBN 80-247-1026-9. s. 12

jsou však problematické sykavky C, S, Z a stejně tak hlásky Č, Š, Ž, které zpravidla děti nahrazují hláskou Ť, či je rovnou ve slově vynechávají. Ť, Ď a Ň jsou vyslovována tvrdě a hlásky R a Ř zvládá málokteré tříleté dítě. Stejně tak i výslovnost písmena L. Jsou to totiž hlásky artikulačně nejobtížnější²².

Do tří let věku se úroveň vspělosti jazyka, míra slovní zásoby a schopnost správné výslovnosti může u dětí dosti lišit. Není vhodné dítě srovnávat s ostatními vrstevníky, snažit se za každou cenu „zapadat do tabulek“. Důležité je probudit v dítěti touhu po komunikaci. Udělat si například čas na společné čtení a prohlížení knížek, společné pojmenovávání obrázků, jednoduché vyprávění příběhů, či zpívání písniček. Pozitivní motivace je zásadní.

Po čtvrtém roce dítě obvykle zvládá vyslovovat již většinu hlásek s výjimkou R, Ř a L. Pokud však začíná používat hlásky vadné, je načase již problém konzultovat s odborníkem. Pokud potíže s výslovností přetrvávají i po pátém roce, je nutné bezodkladně zahájit logopedickou péči.²³

Je dobré brát na vědomí, že každé dítě se v oblasti řečového vývoje vyvíjí jinak. Avšak je potřeba včas odhadnout, kdy je již vhodné situaci konzultovat s odborníkem.

²² KUTÁLKOVÁ, Dana. *Vývoj dětské řeči krok za krokem*. Praha: Grada, 2005. Pro rodiče. ISBN 80-247-1026-9. s. 13

²³ KUTÁLKOVÁ, Dana. *Vývoj dětské řeči krok za krokem*. Praha: Grada, 2005. Pro rodiče. ISBN 80-247-1026-9. s. 14

3.2 Vývoj řeči u dítěte s Downovým syndromem

U dětí s DS je vzhledem k opožděnému řečovému vývoji nutný včasný zásah a komplexní péče.

„Studie Smitha a Ollera ukázaly, že děti s Downovým syndromem žvatlají ve stejném období (po dobu asi 8 měsíců), jako děti neopožděné. Ale narozdíl od zdravých dětí, které začínají užívat slova asi již ve věku 14 měsíců, děti s Downovým syndromem slovně komunikují až v 21. měsíci. Další výzkum ukázal, že za 4 měsíce rozšířily zdravé děti svoji slovní zásobu o 50 %, děti s Downovým syndromem o 2-4 %.“²⁴

Navzdory opožděnému řečovému vývoji zůstává posloupnost vývoje řeči stejná jako u dítěte bez postižení. To znamená, že dítě s DS může v určité fázi vývoje řeči setrvat delší dobu, či se k některé fázi dostat v pozdějším věku, ale vývoj jde v určitém, stejném pořadí, tedy od broukání, přes gestikulaci, žvatlání, napodobování a dále. Je důležité, obzvláště u dětí s DS klást důraz na podporu komunikace již v předřečovém období. V období napodobování je důležité, aby člověk, který pracuje s dítětem s DS, nebo nejčastěji rodič opravdu dítě ke komunikaci motivoval. Motivace říkankami podpořené pohybovou nápodobou, či snaha o komunikaci pomocí obrázků spojená se zvukem (například obrázky zvířat a k nim vztahující se citoslovce) vede dítě k prvním snahám o napodobení zvuků.

²⁴ PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost : metodická příručka pro rodiče*. Praha: Tech-market, 1997. s. 113

Pokud je dítě již schopno napodobit s jistotou několik zvuků, je to první krok k úspěšné komunikaci, neboť tyto zvuky se již dají spojit s objekty a dá se s nimi zacházet jako se slovy.²⁵

3.2.1. Vývoj jazyka a řeči dítěte s DS ve dvou letech

Okolo druhého roku se dítě s DS učí rozumět jazyku a porozumět účelu předmětů, se kterými se pravidelně setkává (například uchopí hřeben češe si vlasy, lžičku dává do úst). To již značí přítomnost jeho „vnitřní řeči“²⁶.

Druhý rok bývá v průměru nejčastějším věkem, ve kterém dítě s DS řekne své první slovo. Za první slovo považujeme jakýkoliv zvuk, či seskupení zvuků, které opakovaně a správně dítě použije²⁷ (například všechna zvířata mohou být dítětem nazývána *mňau*, či jiným zvukem typickým pro jedno zvíře). Často v tomto věku dítě zvládá jednoduché žádosti, například žádost: „dej“, nebo „dá“, bere si a podává předmět. Dokáže také udělat „pápá“ a zamávat.²⁸

Kdybychom měli porovnat řečový vývoj s dítětem bez postižení v tomto věkovém období, dítě by bylo opožděno zhruba o rok od běžného vývoje. V tomto věku je nejdůležitější pozitivní reakce na snahu dítěte o mluvenou řeč. Není vhodné dítě opakovaně opravovat, stačí jednou vyslovit slovo správně, či naopak zkusit jeho pokusy („zkomoleniny“) užít ve větě (tím dáme najevo že mu rozumíme a chápeme, co nám říká), či okomentovat to, co právě dítě povídá, reagovat na to. Tím, že dítětem použité slovo jednou opravíme

²⁵ PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost: metodická příručka pro rodiče*. Praha: Tech-market, 1997. s. 118

²⁶ SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádci pro zdraví. s. 67

²⁷ SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádci pro zdraví. s. 67

²⁸ SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádci pro zdraví. s. 67

a správně vyslovíme, učíme ho správně opakovat. Kdybychom však dítě v jeho výslovnosti opravovali neustále a opakovaně, mohlo by to pro něj být naopak demotivujícím impulzem a jeho snahu o komunikaci by to mohlo potlačit. S tím souvisí i to, jaký vztah mezi sebou má dospělý a malé dítě, kteří se spolu učí komunikovat. Nejčastěji tedy vztah rodiče s dítětem, či s asistentem a učitelem, kteří se na rozvoji komunikace u dítěte podílejí. Skutečná komunikace a porozumění se může rozvinout jen mezi lidmi, kteří se vzájemně podporují a mají k sobě důvěru.

Další motivací a způsobem, jak navázat a podpořit komunikaci s malým dítětem, může být „referenční dívání“, kdy rodič, či asistent sleduje pohled dítěte a všímá si toho, co upoutalo jeho pozornost. Rodič posléze věc, na kterou se oba dívají pojmenuje a učí tak dítě předmět správně nazývat.²⁹

3.2.2 Vývoj jazyka a řeči dítěte s DS ve třech letech

U dítěte bez postižení je ve třech letech věku úroveň vývoje jazyka a řeči dosti různorodá. Některé děti teprve začínají pořádně mluvit a spojovat do vět, jiné už zvládají delší dobu bez obtíží složitější souvětí. Úroveň vyjadřovacích schopností je různá.

U dětí s DS v průměru dochází okolo třetího roku k značnému rozvoji jazyka a řeči. Výrazně se zlepšuje i porozumění. Na konci třetího roku dítě obvykle zvládne spojit dvě slova do věty. Věty jsou sice jednoduché, ale jsou velkým skokem v komunikaci s okolím. První věty jsou obvykle složeny z podstatného jména nesoucího význam děje a následně slovesa jakožto dějového slova. Dějová slova jsou buďto běžným slovesem, či klíčová slova použitá ve slovesném významu ³⁰(příkladem může být podstatné jméno: „máma“

²⁹ SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádci pro zdraví. s. 69

³⁰ SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádci pro zdraví. s. 71

s klíčovým slovem ve slovesném významu: „malá“ znamenajíc „pohládím maminku“). To se již může počítat jako platná věta.

V tomto věkovém období, kdy se komunikace dítěte začíná zlepšovat, je možné cíleně podpořit řečový vývoj manuálními znaky (podpora manuálními znaky je možná i v mladším věku dítěte, například okolo druhého roku, vždy záleží na mentální úrovni vývoje dítěte a jeho reakci, která je vždy individuální). U mnoha dětí s DS je jazykový vývoj stále oproti ostatním vývojovým oblastem opožděn. Pokud dítě dochází na logopedii, může logoped učit dítě užívat spolu se slovy i znaky. Častou obavou rodičů je, že se dítě naučí znakovat a následně bude odmítat mluvení. Avšak není tomu tak. Jak uvádí Selikowitz: „Používáním znaků se dítě uklidní, zlepší své komunikační schopnosti a upevní si předpoklady pro osvojení jazyka“³¹.

V počátcích může být pro dítě použití manuálního znaku, či gesta mnohem přirozenějším, rychlejším a jednodušším způsobem, jak okolí něco sdělit.

3.2.3 Vývoj jazyka a řeči u předškolního dítěte s DS

Dítě s DS v předškolním věku většinou zvládne říct své křestní jméno a jeho slovní zásoba je o něco obsáhlejší. Věty se rozšiřují o zájmena a později i přídavná jména a příslovce. S výslovností má stále problém a některá slova ve větách může i vynechávat, zaměňovat hlásky, či určité hlásky ze slov vypouštět úplně. Při komunikaci se jedná spíše o monolog než o oboustrannou konverzaci. Dítě v tomto věku klade často otázku: „Co“ („Co je to?“). Otázky typu „Kde?“, „Kdo?“ a „Proč?“ přichází u dítěte s DS až mezi šestým a desátým rokem.³²

³¹ SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádci pro zdraví. s. 71

³² SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádci pro zdraví. s. 73

Komunikace s předškolním dítětem s DS je stále značně komplikovaná. I když dítě může rozumět otázkám, které jsou mu pokládány, často není schopno srozumitelně odpovědět. Důležité může být i to, jak jsou otázky pokládány. Člověk, který s dítětem komunikuje, může zkusit položit otázku jinak, jednodušeji. Může pomoci ptát se na otázku tak, že odpovědí bude jednoduché ano, nebo ne, či otázku, na kterou může dítě ukázat znak nebo gesto pro souhlas, či nesouhlas.

4. Alternativní komunikace

„Ocitli jste se někdy v cizí zemi, aniž jste znali patřičný jazyk? Všechno kolem vás se zdá zmatené a cítíte se úplně mimo. Za krátký čas jste však schopni ukazovat na věci a sdělovat jednoduché zprávy gesty. Začínáte se učit názvy věcí, zvláště těch, které často potřebujete. Zjistíte, že lidé k vám hovoří pomaleji a gestikulují, aby vám pomohli porozumět. Jestliže v zemi zůstanete dostatečně dlouho, konverzovat v daném jazyce nebo, což je nejdůležitější, zcela rozumět odpovědím, budete schopni až mnohem později. Až po dlouhé době se dokážete vyjadřovat abstraktně a chápat složité myšlenky lidí ve vašem okolí.“³³

Tento úkol je ve svém mateřském jazyce dítě bez postižení schopno zvládnout dovršením šesti let věku.³⁴

Proč jsou tedy manuální znaky pro děti dobrým způsobem komunikace?

U dítěte s DS je proces osvojování jazyka náročnější, avšak potřeba komunikace je stejná jako u každého jiného dítěte. Gesta a mimika jsou

³³ PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost: metodická příručka pro rodiče*. Praha: Tech-market, 1997. s. 111

³⁴ PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost: metodická příručka pro rodiče*. Praha: Tech-market, 1997. s. 111

u všech dětí první formou komunikace, která jim pomáhá v interakci s okolním světem. Manuální znaky jsou pro ně zpočátku mnohem přirozenější a srozumitelnější formou vyjádření. Každé dítě má své tempo, některé děti se z této fáze k mluvené řeči dopracují dřív a některé později. Důležité je brát jako úspěch jakoukoliv snahu o komunikaci, nadále s ní pracovat a dítě motivovat k další, ať už k mluvené, či jiné formě dorozumívání.

4.1 Proč zvolit alternativní komunikaci?

Co je důvodem pro zvolení alternativní komunikace? Proč může být prospěšná pro dítě s mentálním postižením? A proč s dítětem s DS komunikovat prostřednictvím znaků? Proč je použití znaků dobrou komunikační metodou pro děti s tímto syndromem?

„Dorozumívat se mluvenou řečí patří mezi specificky lidské schopnosti a lidé to obvykle považují za zcela samozřejmé. Jsou však mezi námi i ti, kteří z nejrůznějších důvodů mluvenou řečí komunikovat nemohou vůbec, nebo jen v omezené míře. Potřeba dorozumívat se s ostatními tím však není nijak umenšena a je stejně naléhavá jako u kteréhokoliv člověka. Proto hledáme náhradní způsoby, kterými by tito lidé mohli vyjadřovat všechno to, co se obvykle vyjadřuje mluvenou řečí a mohli tak aktivně ovlivňovat svůj život, své okolí a dále se rozvíjet.“³⁵

Pod alternativní komunikací si můžeme představit komunikační systémy, které se snaží nahradit pro nás běžnou, mluvenou komunikaci. Tyto komunikační systémy se užívají často při komunikaci s dětmi s mentálním postižením, které mívají v této oblasti značné oslabení. Avšak mohou být například užívány

³⁵ SPC pro děti s vadami řeči. *SPC pro děti s vadami řeči* [online]. Praha 4, 2020 [cit. 2021-5-10]. Dostupné z: <https://www.alternativnikomunikace.cz/stranka-co-je-aak-9>

i pro komunikaci s lidmi s určitou získanou, či vrozenou komunikační vadou, či degenerativním onemocněním.

K alternativní komunikaci se také váže pojem augmentativní komunikace. Augmentativní komunikace podporuje již existující, avšak pro běžné dorozumívání nedostatečné komunikační schopnosti. Alternativní komunikace se používá jako náhrada mluvené řeči. Oba pojmy spolu tedy úzce souvisí.

4.2 Totální komunikace

Totální komunikace je jednou z forem alternativní, či augmentativní komunikace. Je to metoda, která zahrnuje poměrně široké spektrum způsobů dorozumívání. Jednak prostřednictvím orální řeči, také psaním, čtením, zpěvem, pohybem a výrazem celého těla, mimikou, znaky, gesty, znakovým jazykem, prstovou abecedou, odezíráním, ale dokonce i komunikací prostřednictvím PC.³⁶

Totální komunikace se tedy snaží všemi možnými, dostupnými způsoby navázat kontakt s osobou s komunikační vadou, či komunikační nedostatečností. Snaží se přitáhnout jeho pozornost a motivovat ho k projevům, či snaze o komunikaci s okolím.

Prostředky totální komunikace se dělí do čtyř skupin. Jako první sem můžeme zařadit pomocné komunikační prostředky, pod nimiž si můžeme představit vizuální kontakt, deklarativní ukazování, obecně užívaná gesta či znaky, pantomimu, prstovou abecedu, mimiku a pohyby těla, obrázky, fotografie

³⁶ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. ISBN 978-80-7320-178-4. s. 4

anebo piktogramy. Další skupinou je mluvená řeč, dále posunkové systémy a nakonec, čtvrtá skupina, alternativní a augmentativní komunikace.³⁷

Z jednotlivých skupin totální komunikace si tedy lidé, kteří spolu vedou dialog vybírají a zároveň vytvářejí komunikační prostředek, který člověku s komunikačním znevýhodněním nejvíce vyhovuje, ve kterém se cítí nejpřirozeněji.

4.3 Metody alternativní komunikace bez pomůcek, které lze využít u dětí s DS

Tak jak je zmíněno výše, u definice totální komunikace, je třeba s dítětem hledat komunikační prostředek, který mu nejvíce vyhovuje. Metod alternativní komunikace je celá řada a dají se spolu i úspěšně kombinovat.

U dětí s DS lze však předpokládat, že v budoucnu budou schopny mluvenou řeč používat. Alternativní komunikace (dále AK) a její různorodost může být tak dobrou motivací a startem pro rozvoj mluvené řeči a dorozumívání se dítěte s okolím. Ať už zkusíme pracovat s komunikační tabulkou s piktogramy, či fotkami a u toho na dítě mluvíme, či se rozhodneme podpořit mluvenou řeč právě znakováním.

Zaměříme se teď však na metody AK bez pomůcek, konkrétně na systémy využívající manuální znaky. Tyto metody se vždy užívají jako doprovod mluvené řeči. Znaky, které se při nich využívají jsou také motoricky zjednodušené a jejich výhoda je oproti AK s pomůckami ta, že komunikace

³⁷ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. ISBN 978-80-7320-178-4. s. 4

s nimi je mnohem rychlejší, čímž se tento způsob dorozumívání více blíží opravdové mluvené řeči.³⁸

U nás jsou nejvíce využívány tři manuální systémy a to Makaton, znaky podle Anity Portmann a již zmiňovaný znak do řeči.³⁹

Proč je vhodné tyto manuální systémy zapojovat do komunikace již v raném dětství? A proč mají manuální znaky v komunikaci s dětmi s DS často úspěch? Již jsem zmiňovala, že gesta jsou pro malé děti předstupněm komunikace s okolím, jsou pro ně srozumitelnější. Nejsou zpočátku natolik abstraktní, jako mluvená řeč. Více se podobají tomu, co doopravdy představují. Jak uvádí Šarounová:“ Pokud znaky srovnáváme s mluvenou řečí, jsou ikoničtější“⁴⁰.

Jaký je mezi jednotlivými systémy rozdíl? Makaton je jazykový program, který je rozdělen do devíti stupňů. Dítě vždy začíná prvním stupněm, i když první úroveň již přesahuje. Každý stupeň obsahuje jádro slovní zásoby (nejvíce užívaná slova) a poté okrajovou slovní zásobu. Celý systém je strukturovaný tak, aby jím bylo možno tvořit věty. Znakování je v Makatonu vždy doprovázeno gramatickou řečí, měla by být i jasně znatelná mimika, přičemž se znakují vždy klíčová slova ve větě. Znaky, které Makaton používá se vybírají a zjednodušují ze znakového jazyka příslušné země.⁴¹

Znaky podle švýcarské logopedky Anity Portmann mají obdobné principy jako Makaton i znak do řeči, který podrobněji přiblížím v následující kapitole.

³⁸ ŠAROUNOVÁ, Jana. *Metody alternativní a augmentativní komunikace*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0716-0. s. 14

³⁹ ŠAROUNOVÁ, Jana. *Metody alternativní a augmentativní komunikace*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0716-0. s. 14

⁴⁰ ŠAROUNOVÁ, Jana. *Metody alternativní a augmentativní komunikace*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0716-0. s. 16

⁴¹ ŠAROUNOVÁ, Jana. *Metody alternativní a augmentativní komunikace*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0716-0. s. 15

Můžeme tedy shrnout, že systémy využívající manuální znaky jsou podporou mluvené řeči. Mohou být dětmi vnímány jako další z přirozených způsobů komunikace. Znaky a gesta jsou ikoničtější než mluvená řeč a dítě může snáz pochopit, co se mu komunikační partner snaží sdělit. Vedle základních přirozených způsobů komunikace, jako je například cílený pohled na předmět nebo osobu, mimika, či komunikace akcí (dítě například přinese hračku, dává najevo, že si chce hrát), jsou manuální znaky dobrou návaznou metodou pro rozvoj další komunikace a následně rozvoj mluvené řeči.

Výhody zapojení manuálních znaků při komunikaci s dětmi s DS zmiňuje i Anne Toth⁴², která ve svém článku uvádí, že znaky jsou dobrým základem pro následnou budoucí verbální komunikaci a mohou zlepšit raný jazykový vývoj u malých dětí. Zdůrazňuje však také důležitost zapojení celé rodiny do procesu tréninku této komunikační metody.

⁴² TOTH, Anne. Bridge of Signs: Can Sign Language Empower Non-Deaf Children to Triumph over Their Communication Disabilities?. *American Annals of the Deaf*. 2020, 2009, 10.

5. Znak do řeči

Co je znak do řeči a proč mohou být znaky pro dítě s DS prospěšné?

Znak do řeči slouží jako kompenzační, doplňující prostředek komunikace (často jen dočasný), mezi člověkem s postižením řeči a jeho okolím.⁴³

Autorem této metody je dánský speciální pedagog Laars Nygard a v zahraničních zemích se pro ni vžil název Teng Til Tale neboli zkráceně TTT.⁴⁴

Tím, že s dítětem komunikujeme prostřednictvím znaku do řeči, komunikujeme nejen znakem, či gestem, ale celým svým postojem, výrazem, tělem. Znak do řeči pro svou komunikaci užívá jednotlivé znaky ze znakového jazyka neslyšících. Většinou se znakují jednotlivé, někdy i zjednodušené znaky, které představují samostatná slova, avšak užívají se i jednoduché fráze.

Cílem této formy komunikace není naučit dítě velkému množství znaků, je to naopak snaha o dosažení a prožití úspěchu v komunikaci a také snížení frustrace z nepochopení toho, co se snaží dítě okolnímu světu sdělit.

Jak kontakt se znakem do řeči probíhá? S dítětem pomalu a srozumitelně hovoříme a pouze nosná, klíčová slova podporujeme znakem. Vyjádření oněch nosných slov znakem usnadňuje pozorné sledování a pochopení a je při něm využito tzv. multisenzoriální neboli vícesmyslové vnímání. Dítě sdělovanou informaci vnímá sluchem, zrakem i hmatem. Multisenzoriální princip a jeho

⁴³ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. s. 5

⁴⁴ BENDO VÁ, Petra. *Dítě s narušenou komunikační schopností ve škole*. Praha: Grada, 2011. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-3853-6. s. 114

pohybová (kinestetická) složka je pro rozvoj mluvené řeči výrazně stimulující.⁴⁵

U mnohých rodičů, kteří se se znakem do řeči setkávají poprvé, či znak do řeči začínají v komunikaci s dítětem používat, přetrvává obava, že znakování potlačí u dítěte mluvenou řeč a ono tak bude s okolím komunikovat pouze prostřednictvím znaků. Často to však bývá tak, že s přibývajícimi komunikačními úspěchy vzrůstá u dětí chuť k dalšímu sdílení a zlepšování se v další komunikaci. Postupně, během svého vývoje mnohé děti znaky odkládají a nahrazují je slovy. Uvědomí si totiž, že je jednodušší a rychlejší říct si nahlas o to, co potřebují než na sebe přivolávat pozornost znakováním.⁴⁶

Důležitá je i skutečnost, že znaky podporují rozvoj bazálních řečových struktur a tím vytvářejí kognitivní předpoklady pro nabývání řečových dovedností. To tedy dokazuje, že znak do řeči nemá na rozvoj mluvené řeči negativní vliv, naopak se projevuje pozitivně a podpůrně.⁴⁷

Můžeme tedy říci, že navzdory obavám o stagnaci či odmítnutí mluvené řeči, tato metoda alternativní komunikace u dětí s komunikační nedostatečností vytváří dobrý základ pro následnou snahu o další rozvoj v mluvené komunikaci.

5.1 Proč má metoda znak do řeči pozitivní výsledky?

Jedním z hlavních důvodů, proč má znak do řeči úspěch u dětí s komunikační nedostatečností, je již zmiňovaná návaznost na přirozenou komunikaci. Řeč těla je přirozená pro všechny děti a v každé rodině, kde se vyskytuje dítě

⁴⁵ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. s. 6

⁴⁶ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. s. 6

⁴⁷ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. s. 7

s postižením mají většinou svůj způsob dorozumívání na základě znaků a zvuků. Na to znak do řeči může jednoduše navázat a nadále tak v komunikaci dítě rozvíjet. Prvním zásadním bodem úspěchu je tedy včasný kontakt s řečí těla⁴⁸.

Dalším bodem, který se uvádí, je fakt, že díky použití znaku do řeči, se stává mluvené slovo pro dítě vizuálním, je zviditelněné. Vizuální percepce je v porovnání s auditivní značně posilujícím faktorem.⁴⁹

Dalším bodem úspěchu je již opakovaně zmiňovaná skutečnost, že znak je velmi ilustrativní⁵⁰, tedy na rozdíl od abstraktního slova, je více konkrétní, a pro dítě tedy snáze srozumitelný.

Kubová⁵¹ zmiňuje i důležitost pozitivního komunikačního prostředí, které je klíčem úspěchu ke zvládnuté oboustranné komunikaci.

Další bod se významně vztahuje k dětem s DS. Jedná se o snadnější motoriku. Pro dítě s postižením oblasti mluvidel, či v případě dítěte s DS, zvětšeným jazykem, je často snadnější „artikulovat“ znaky než zvládnout v praxi správné postavení mluvidel.

5.2 Proč je znak do řeči vhodný právě pro děti s DS?

Pro dítě s DS je podle mne v komunikaci zásadní ikoničnost znaků, která je pro něj mnohem více srozumitelná než abstraktní řečové projevy, pod kterými zpočátku neví, co konkrétně si má představit. Dalším prvkem, který dítě zaujme, je rozhodně kinestetická složka. Přitáhne pozornost dítěte. Dítě zajímá,

⁴⁸ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. s. 6

⁴⁹ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. s. 7

⁵⁰ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. s. 7

⁵¹ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. s. 7

co mu předvádíte, snaží se pohyby po vás opakovat a chápat to jako formu hry. Tím, že patří znak do řeči mezi multisenzoriální přístup, nabídne dítěti prožitek z komunikace. Má v sobě stimulující prvky a umožní dítěti snadněji pocítit úspěch z dobré komunikace.

Nejen znak do řeči, ale i již zmíněný jazykový program Makaton, který funguje na podobném principu, má u dětí s DS kladnou odezvu. Tak jako je například uvedeno v knize *Děti z planety D.S.*, ze zkušenosti jedné z maminek:“ Zatím největší potíže má Pěťa s mluvením, i když nonverbálně se domluvíme skoro na všem. Hodně se spolu dorozumíváme očima a poslední dobou také rukama. Abych mu handicap usnadnila, začala jsem s ním před rokem a půl docházet do Centra pro augmentativní a alternativní komunikaci, kde se společně učíme MAKATON. Je to jazykový program, který převzal zjednodušené manuální znaky znakové řeči neslyšících s tím rozdílem, že je současně provází také mluveným slovem. Kromě toho, že se Pěťa učí dorozumívat, vede ho tato metoda zároveň k lepšímu soustředění. Když na něj promlouvám gesty, sleduje mě a je méně roztěkaný. Kdo ho zná, ví, že je ustavičně v pohybu. Pro jeho celkové zklidnění je proto tento způsob komunikace zatím tím nejlepším.“⁵²

5.3 V čem se liší znak do řeči od znakového jazyka neslyšících?

Jak již bylo zmíněno, znak do řeči se ve většině případů používá pro komunikaci s dětmi bez sluchového postižení. Pro jeho budoucí orientaci ve společnosti je tedy nezbytné, abychom s ním komunikovali nejen znaky, ale i mluvenou řečí. To je u znakového jazyka nemožné, neboť má svébytnou syntax, charakter i pravidla a často užívá jeden znak pro vyjádření celé fráze.

Jednotlivé znaky znakového jazyka neslyšících mohou být inspirací, či předlohou, ale vždy musí být doprovázeny mluveným slovem. Zpočátku se

⁵² STRUSKOVÁ, Olga. *Děti z planety D. S.* Praha: G plus G, 2000. Zde a nyní (G plus G). ISBN 80-861-0331-5. s. 31

také při použití znaku do řeči používá ve větě jen jeden znak, který je nositelem významu sdělení. Postupně se mohou přidávat i další.

5.4 Stádia osvojování metody znaku do řeči u dětí s DS

Děti s diagnózou DS podle Gibbsové a Springerové⁵³ většinou při osvojování komunikační metody znaku do řeči prochází přibližně stejnými stádii vývoje komunikačních schopností. Stádií je celkem šest. Prvním stadiem je vnímání a uvědomování si znaků, porozumění jim. Následuje moment, kdy dítě začne po rodiči, či učiteli znaky napodobovat. Další fází je chvíle, kdy si dítě vytváří asociaci mezi slovem a znakem. To znamená, že rodič, či učitel řekne slovo a dítě samo od sebe ukáže znak, který k němu patří. Dále by mělo dítě začít používat znak k tomu, když si přeje vyjádřit svou potřebu, nebo přání. Poté dítě začíná kombinovat znak se slovním vyjádřením, či se alespoň o verbální vyjádření pokouší. A nakonec, v ideálním případě, dítě začíná komunikovat verbálně a používání znaků odkládá.⁵⁴ Každému dítěti může absolvování těchto šesti stádií trvat rozdílnou dobu.

⁵³ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. s. 15

⁵⁴ KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky – Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. s. 15

6. Praxe osobní asistentky

Než jsem začala pracovat jako osobní asistentka malé dívky s Downovým syndromem, navštěvovala jsem kurz znakového jazyka pro neslyšící. Tehdy mne nenapadlo, že budu moci zkušenosti z kurzu využít i ve své nové práci. Dívka, Kristina, které jsem dělala osobní asistentku, byla tehdy pouze dvouletá a slovně komunikovala velice málo.

Čím více jsem s Kristinou trávila času, tím více jsem si začínala všimnout, že kladně reaguje na pohybové aktivity. Ráda po mně vše opakovala. Zkoušely jsme spolu všelijaké cvičení a pohybové činnosti, až mne jednou napadlo zapojit do společných písniček i jednoduché manuální znaky, aniž bych tušila, že se znaky při komunikaci s dětmi s mentálním postižením často využívají. Poté, co znakování mělo u dívky úspěch, začala jsem se o toto téma zajímat více a narazila jsem na metodu znaku do řeči.

6.1 Vývoj řeči

Dvouletá dívka se verbálně vyjadřovala velice málo, její slovní projev byl zhruba o rok opožděn, vyjadřovala se zejména v citoslovcích. Dobře však reagovala na hudební podněty i pohybové činnosti. Ve společné komunikaci jsem se jí tedy snažila zaujmout říkankami, písničkami a zapojit i pohybovou složku. Postupně jsem v komunikaci začala zapojovat i manuální znaky. Okolo jejího třetího roku věku se její snaha o verbální projev začala zvyšovat, její slovní zásoba se rozšiřovala, a i za pomoci jednotlivých znaků zvládala jednoduché věty z podstatného jména a slovesa. Stále však byla přítomna horší srozumitelnost, zejména z důvodů fyziologických. V dívčině dalším vývoji bylo nadále stále problematické spojování slov do vět. V nácviku nám opět byly nápomocny manuální znaky, jak detailněji rozeberu níže. Okolo dívčina

čtvrtého a pátého věku se jejím přirozeným vývojem její řečové schopnosti rozvíjely, stále však za podpory logopedického nácviku, orofaciální regulační terapie a manuálních znaků. V pěti letech měla stále komunikační potíže, problematická byla zejména srozumitelnost, slovosled a spojování do delších, složitějších vět.

6.2 Vývoj motorický, kognitivní, sociální a osobnostní

Pokud bych měla zhodnotit vývoj v ostatních oblastech, motorický vývoj byl u malé dívky opožděn, problémy měla zejména z důvodu centrální svalové hypotonie. Ve dvou letech, když jsem s Kristinou začínala pracovat, již sama chodila, avšak často chůze působila nemotorně, dívka nezvládala vyskočit, měla problém s chůzí do schodů i ze schodů, koordinovanost pohybů pro ni byla náročná.

Jemnou motoriku Kristina trénovala nejčastěji při práci s korálky a přendáváním malých předmětů z jedné misky do druhé, s maminkou v pozdějším věku trénovaly špetkový úchop a správné držení tužky. Na oblast oromotoriky se Kristininí rodiče ve společné práci s dívkou soustředili velmi, docházeli na orofaciální regulační terapii.

Sociální zázemí a podmínky, z kterých Kristina pocházela, byly velice dobré, rodiče se jí maximálně věnovali a podporovali ji v jejím růstu. Osobnostně byla dívka spíše extrovertní, společenská a radostná, komunikace s ní se navazovala poměrně jednoduše. V určitých situacích se projevovala temperamentně, avšak to lze přisoudit i věkovému období, ve kterém jsem s dívkou pracovala.

Pokud bych měla uceleněji hovořit o kognitivním vývoji, lze spíše jen okrajově podotknout, že dívka byla ještě v hodně mladém věku, avšak velmi učenlivá. Během doby, kterou jsem s ní jako osobní asistentka strávila, byl ale rozhodně

znát v jejím vnímání i myšlení posun vpřed. Stejně tak i v její snaze o verbální projev a komunikaci.

6.3 Použití alternativní komunikace v práci s dítětem s DS a znak do řeči

V počátku mé snahy o zapojení manuálních znaků do vzájemné komunikace s Kristinou, jsem zvolila formu písniček, neboť na ně velmi dobře reagovala. Začínaly jsme písničkou „Kočka leze dírou, pes oknem“. Použila jsem v písničce tedy znak užívaný pro kočku, pro psa, pro okno, pro déšť a u slova „nezmoknem“ jsem nesouhlasně kroutila hlavou. Dívka reagovala kladně a manuální znaky se po mně pokoušela opakovat. Snažila jsem se poté pokračovat v učení dalších znaků používaných k označení zvířat a propojit je i s obrázky, tedy vizuálním podporou. Když jsme si spolu prohlížely knížku, každé zvíře jsme spolu pojmenovaly slovně a následně i podpořily daným znakem. Znak po nějaké době již zvládla Kristina ukázat poměrně zdařile, ale verbální projev tolik srozumitelný nebyl.

Kristině šlo učení nových znaků poměrně rychle, dokonce měla i svůj vlastní znak, kterým dávala najevo, že si chce obout boty a jít ven. Měla jsem pocit, že se v komunikaci zlepšuje a že je pro ni díky znakům komunikace více srozumitelná, že se lépe orientuje v tom, co se jí člověk snaží sdělit. Bylo to samozřejmě i jejím přirozeným vývojem, měla jsem možnost s ní pracovat tři roky. S rodiči navíc také navštěvovala logopedii a orofaciální regulační terapii. Znaky nám ale ve společné komunikaci hodně pomáhaly, například tehdy, když jsme spolu potřebovaly něco rychle vykomunikovat. Verbální projev byl sice stále ne moc dobře srozumitelný, ale Kristina se snažila a znak vždy doplnila i slovem, který k němu patřil (případně jsem ke znaku slovo vždy doplnila já).

Znaky byly nápomocné i tehdy, když se Kristina v pozdějším věku snažila mluvit ve větách. Znak do řeči je specifický tím, že se ve větě zdůrazní jen nosné slovo. Když jsme však s Kristinou trénovali mluvení ve větách, používaly jsme znaky pro všechna slova. Když chtěla jít Kristina ven, říkala jen slovo: „Ven“, nebo „Jdeme“. Použily jsme tedy znaky, s kterými jsme cvičily společně jednoduché věty jako: „Já chci jít ven“. Použily jsme tedy znak pro „JÁ“, „CHCI“, „JÍT“ i „VEN“. Obdobné věty, s různými záměnami jsme poté cvičily často, a i když trvalo ještě dlouho, než Kristina mluvila ve větách, myslím, že to byl dobrý trénink pro její následný řečový rozvoj.

Dalším velkým posunem bylo, když měla Kristina v oblibě hraní postav. Její oblíbenou postavou byla po dlouhou dobu Červená Karkulka. Vymyslely jsme tak společně malé divadlo, v němž jsem vyprávěla pohádku a doplňovala děj znaky. Kristina se převlékala za jednotlivé pohádkové bytosti a zároveň se mnou znaky ukazovala. Rozšiřovaly jsme tak společně slovní zásobu, tu slovní i tu „znakovací“. Pokaždé jsme košík, který nesla Karkulka babičce naplnily jiným obsahem, a tak jsme trénovaly postupně další nová slovíčka. Při hraní divadla se opět dalo trénovat i spojování do vět. Myslím, že při hraní divadla se udál určitě veliký posun, protože to byl Kristinin veliký zdroj zábavy. Spojily jsme tak to, co ji v daném období nejvíce těšilo a zároveň jsme spolu tvořily další komunikační posun vpřed.

6.4 Šest stádií osvojení metody znaku do řeči

Pokud bych měla posoudit Kristininy fáze osvojování znaku do řeči, Kristina na tuto metodu zareagovala kladně velmi rychle. Již při mých prvních pokusech se snažila po mně znaky napodobovat. To znamená, že se ocitla rovnou ve druhém stadiu. V prvním stadiu dítě většinou pouze pozoruje rodiče (či osobu, která na něj znakuje), začíná si znaky uvědomovat a vnímat je.

To bylo okolo jejího druhého roku věku. Moment, kdy si začala uvědomovat souvislost mezi daným slovem a znakem (třetí stadium osvojení), nastal myslím v době, kdy jsme společně k učení využívaly i vizuální podporu, knížky a obrázky. Okolo jejího třetího roku již sama použila znak, když chtěla vyjádřit nějakou svou potřebu (čtvrté stadium osvojení). Po třetím roce se začala i více vyjadřovat verbálně. Někdy ukázala manuální znak, někdy již řekla slovo (někdy srozumitelně, někdy méně). Čím dál tím více ale začínala mluvit (páté stadium osvojení). Okolo čtvrtého roku již od znaků spíše pouštěla a kolem pátého roku už manuální znaky spíše nepoužívala (to se obvykle děje ve finálním, šestém stadiu).

6.5 V čem byla metoda znaku do řeči úspěšná

Manuální znaky zpočátku rozhodně Kristinu zaujaly svojí ikoničností, vyjadřovaly srozumitelněji to, co se jí člověk snažil sdělit. Byly pro ni také zajímavé svou pohybovou složkou. V říkankách a básničkách mohla manuální znaky chápat jako formu hry, znakování ji bavilo. Později to, že se jí některé znaky dařilo po mne zopakovat a sama tak mohla znakem vyjádřit něco, čemu ten druhý rozuměl, bylo rozhodně motivací pro další pokusy ve znakování. Prožití určitého komunikačního úspěchu určitě také hrálo roli, proč znakování mělo u dívky úspěch. Použití znaku při vyjádření nějaké potřeby bylo zpočátku také přirozenějším způsobem než se vyslovit verbálně. Celkově jsem měla z naší komunikace dojem, že Kristina měla z našeho znakování pocit porozumění. Myslím také, že právě prožití komunikačního úspěchu a nabytá sebedůvěra z úspěšné komunikace prostřednictvím znaků měla velký vliv na následnou snahu o Kristinin budoucí mluvený projev.

ZÁVĚR

Hlavním cílem této bakalářské práce bylo ukázat, proč jsou manuální znaky a alternativní metody komunikace které je využívají, dobré pro podporu komunikace a řeči u dítěte s Downovým syndromem. Pokud bych tedy vyjmenovala zásadní důvody, které z práce a taktéž z mé praxe vyplývají, zmínila bych nejprve ikoničnost manuálních znaků. Pro dítě je gesto, či znak které jasně znázorňuje například danou činnost nebo věc, mnohem více srozumitelné než pouze abstraktní řečový projev. Dítě může díky manuálním znakům lépe pochopit, co se mu snažíme sdělit. Dalším důvodem je pohybová složka, která se u znakování zapojuje. Přitáhne pozornost dítěte, dítě může chápat znaky jako formu hry, zábavy. Gesta jsou u malých dětí prvotní formou komunikace, znaky jsou tedy v počátcích pro dítě mnohem přirozenějším způsobem, jak se pokusit dorozumívát s okolím. Pro děti s Downovým syndromem je navíc z fyziologických důvodů, zejména z důvodu zvětšeného jazyka a špatné srozumitelnosti, manuální znak formou komunikace, při které může poprvé zažít komunikační úspěch a pocit vzájemného porozumění. Právě prožití komunikačního úspěchu je zásadním faktorem pro budoucí snahu o mluvenou řeč. Dalším tvrzením, které může podpořit manuální znaky a znak do řeči jako dobrou metodu, je zklidnění a lepší soustředěnost při zapojení znakování jakožto multisenzoriální komunikace, kdy dítě dokáže vícesmyslově komunikaci prožívat. Nakonec ještě třeba zmínit sociální rozměr této komunikace v případě, že se do znakování zapojí celá rodina a dítě se tak může cítit jako plnohodnotný člen rodiny, jako součást jednoho společenství. Pokud dítě projde úspěšně všemi šesti stádii osvojení znaku do řeči a prožije díky manuálním znakům úspěšný komunikační start, mělo by být schopno postupně od znaků upouštět a zlepšovat se tak i ve své řečovém projevu. Z těchto

důvodů můžeme manuální znaky označit za dobrou metodu, kterou lze úspěšně zapojovat v komunikaci s dítětem s Downovým syndromem. Cíl práce, který byl v úvodu stanoven, byl tedy naplněn.

V bakalářské práci jsem se dále snažila ukázat svůj příklad dobré praxe. Uvedla jsem, jak konkrétně jsem v práci s dívkou s Downovým syndromem postupovala, jak na metodu znak do řeči a manuální znaky reagovala a z jakých důvodů se domnívám, že konkrétně pro ni byly vhodnou komunikační metodou a dobrým odrazovým můstkem pro její následné snahy o mluvenou řeč.

V teoretické části práce jsem také uvedla, jak se dítě s tímto syndromem vyvíjí, zejména se zaměřením na řečový vývoj a ukázala, z jakých důvodů je tento vývoj téměř vždy problematický. Dále jsem popsala, jak komunikace se znakem do řeči probíhá a jaká má stádia osvojení.

Důležitým bodem mé práce bylo také zdůraznit, že používání manuálních znaků v komunikaci děti neodrazuje od jejich snahy v dalším verbálním projevu, tedy že znakování vývoj mluvené řeči nebrzdí a nezpůsobuje jeho stagnaci.

Svým příkladem dobré praxe jsem chtěla především sdělit, jak alternativní komunikace může být nápomocna v nalezení vzájemného porozumění, kdy manuální znaky otevírají cestu pro další vzájemné dorozumívání se.

Seznam literatury

BAZALOVÁ, Barbora. *Dítě s mentálním postižením a podpora jeho vývoje*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0693-4.

BENDOVIÁ, Petra. *Dítě s narušenou komunikační schopností ve škole*. Praha: Grada, 2011. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-3853-6.

KUBOVÁ, Libuše a Renata ŠKALOUDOVÁ. *Řeč rukou: komunikační systém tvořený znaky - Znak do řeči*. Praha: Parta, 2012. ISBN 978-80-7320-178-4.

KUTÁLKOVÁ, Dana. *Vývoj dětské řeči krok za krokem*. Praha: Grada, 2005. Pro rodiče. ISBN 80-247-1026-9.

PUESCHEL, Siegfried M. *Downův syndrom: pro lepší budoucnost*. Praha: Tech-market, 1997. ISBN 80-861-1415-5.

SELIKOWITZ, Mark. *Downův syndrom: definice a příčiny, vývoj dítěte, výchova a vzdělávání, dospělost*. Praha: Portál, 2005. Rádci pro zdraví. ISBN 80-717-8973-9.

SLOWÍK, Josef. *Speciální pedagogika*. Praha: Grada, 2007. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-1733-3.

STRUSKOVÁ, Olga. *Děti z planety D. S.* Praha: G plus G, 2000. Zde a nyní (G plus G). ISBN 80-861-0331-5.

ŠAROUNOVÁ, Jana. *Metody alternativní a augmentativní komunikace*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0716-0.

TOTH, Anne. Bridge of Signs: Can Sign Language Empower Non-Deaf Children to Triumph over Their Communication Disabilities?. *American Annals of the Deaf*. 2020, **2009**, 10.

Internetové zdroje

Down Syndrome CZ: Společnost rodičů a přátel dětí s Downovým syndromem, z. s. *Down Syndrome CZ* [online]. Praha: Společnost rodičů a přátel dětí s Downovým syndromem, 2009 [cit. 2019-03-07]. Dostupné z: <http://www.downsyndrom.cz/zakladni-informace.html>

SPC pro děti s vadami řeči. *SPC pro děti s vadami řeči* [online]. Praha 4, 2020 [cit. 2021-05-10]. Dostupné z: <https://www.alternativnikomunikace.cz/stranka-co-je-aak-9>